

de verdienste van *Binnensteden veranderen* dat op overtuigende wijze is aangetoond dat het veranderingsproces van binnensteden niet kan worden verklaard zonder historisch onderzoek.

F. W. van Voorden

F. J. M. van Puijenbroek, *Beginnen in Eindhoven. Allochthoon ondernemersinitiatief in de negentiende eeuw* (Eindhoven: Bura Boeken, 1985, 305 blz., f45,-, ISBN 90 6404 018 4).

Eind 1975 werd door de Eindhovense Kamer van Koophandel het Antoon Kerstenfonds opgericht ter bevordering van sociaal-economische publikaties over het bedrijfsleven in Zuid-Oost Brabant in verleden, heden en toekomst. Het bestuur van het fonds vroeg Van Puijenbroek in 1977 een onderzoek in te stellen naar ondernemersinitiatieven in Eindhoven in de negentiende eeuw. Omstandigheden verhinderden de auteur het boek op het geplande tijdstip af te leveren. Met enige vertraging is het toch verschenen.

De schrijver koos als uitgangspunt een stelling van Sombart die voor de fase van het ontstaan van het moderne kapitalisme — een tijdvak dat Sombart veel vroeger plaatst dan de hier onderzochte negentiende eeuw — vaststelde dat de aanzet tot commerciële en industriële vooruitgang in Europa vrijwel overal van vreemdelingen is uitgegaan. Van Puijenbroek onderzocht of dit ook in het negentiende-eeuwse Eindhoven het geval is geweest. Inderdaad is het grootste deel van de bedrijfsvestigingen in Eindhoven in de negentiende eeuw voor rekening gekomen van vreemdelingen. Erg verrassend is dit niet. Het is eerder opmerkelijk dat in dit kleine provinciestadje zoveel autochthonen probeerden een bedrijf op te richten.

De betekenis van de wat moeilijk toegankelijke studie van Van Puijenbroek — het boek biedt een aaneenschakeling van wegens gebrek aan primair documentatiemateriaal vaak korte en weinig diepgaande bedrijfsbiografieën — ligt elders.

De industrie van Eindhoven bestond tot de komst van Philips in 1891-1892 voornamelijk uit textiel- en tabakverwerkende bedrijven. Van deze twee bedrijfstakken had de textiel de oudste rechten. Vestigingen in deze sector komen al vanaf 1800 voor. Niettemin was het aantal ondernemers dat vóór 1850 Eindhoven of zijn directe omgeving uitkoos als vestigingsplaats voor een textielbedrijf niet groot. Pas in de jaren zestig en zeventig heeft zich een ware hausse in fabrieksstichtingen voorgedaan. In twintig jaar tijd kwam een dozijn nieuwe bedrijven tot stand. In een tamelijk groot aantal gevallen verdwenen die fabrieken evenwel weer even vlug als zij waren verschenen.

Van Puijenbroek meent dat de mechanisatie en rationalisatie in de textielnijverheid en met name de concentratie van spinnen en weven binnen de fabrieken aanleiding is geworden voor de komst van talrijke sigarenfabrikanten naar Eindhoven. Zij konden gebruik maken van de vrijgevalle arbeidskracht van thuiswerkers, die voorheen een deel van hun inkomsten hadden gehaald uit spinnen en weven ten behoeve van de kleine textiel fabrieken. Of dit helemaal juist is, waag ik te betwijfelen. Het leeuwedeel (ruim 60 %) van de tabaksbedrijven is tot stand gekomen in dezelfde twee decennia (1860-1879) die ook een hausse in de vestiging van textiel fabrieken lieten zien of daarvoor. Wel staat vast dat de bloei van de sigarennijverheid later plaats vond dan die in de textiel.

Duidelijker dan over de vestigingsfactoren kan Van Puijenbroek zijn over de economische omstandigheden, waaronder de Eindhovense nijverheid zich ontwikkelde. Een aantal aspecten trekt de aandacht. Vooreerst is de Eindhovense industrie in de negentiende eeuw in technologisch opzicht bepaald achterlijk. De invoering van door stoom-

krachten aangedreven machines heeft slechts incidenteel en dan nog op een heel laat tijdstip plaats. Vergeleken met de textielbedrijven in de provincie Luik en in het Rijnland, handhaafden ambachtelijke procédés er zich opmerkelijk lang. Vervolgens blijken heel veel jonge ondernemers voordat zij besloten zelf stoffen of sigaren te gaan produceren al geruime tijd als koopman in dezelfde branche actief. Het lijkt of zij de specialisatie in functies tussen nijverheid en handel die tijdens het ancien régime tot stand was gekomen, wilden terugdraaien. Ook in bedrijfsorganisatorisch opzicht is de Eindhovense industrie niet erg voorlijk. Nagenoeg alle beschreven ondernemingen waren vennootschappen onder firma of commanditaire vennootschappen. Steeds opnieuw werd de continuïteit in de bedrijfsvoering bedreigd door uittredingen van vennoten of het overlijden van mede-eigenaren. Deze vorm van bedrijfsvoering had ingrijpende consequenties voor de financiering van de ondernemingen. Het aantrekken van vreemd kapitaal was uitermate zeldzaam. Zelf-financiering was regel. Ook al wisten velen een niet onaanzienlijk vermogen te verwerven met hun industriële activiteiten, de noodzaak alle investeringen uit eigen middelen en bedrijfsreserves te betalen stimuleerde de modernisering van de Eindhovense industrie, de uitbouw van de bedrijvigheid en de verkenning van nieuwe markten bepaald niet. Van Puijenbroeks studie accentueert het belang van de komst van de Philipsbedrijven naar Eindhoven eerder dan dat zij haar afzwakt.

J. C. G. M. Jansen